

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение Кара-Хольская средняя общеобразовательная школа им. К.С. Шойгу с. Кара-Холь муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва»

РАССМОТРЕНА

Руководитель ШУМО
учителей родных языков

 /Кужугет Ч.И.
№1 от «30» августа 2023 г.

СОГЛАСОВАНА

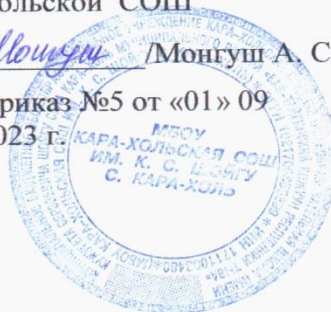
Заместитель директора по
УВР

 Кужугет Р. К/
№ 1 от «31» августа 2023 г.

УТВЕРЖДЕНА

Директор МБОУ Кара-
Хольской СОШ

 Монгуш А. С./
Приказ №5 от «01» 09
2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родная (тувинская) литература»

для обучающихся 8 класса

Кара-Холь - 2023

«Төрээн (тыва) чогаал» эртемннге Федералдыг ажылчын программа

1. «Төрээн (тыва) чогаал» эртемннге Федералдыг ажылчын программасы («Төрээн дыл болгаш төрээн чогаал» эртемнер адыры) (улаштыр - тыва чогаал, тыва чогаал программасы) тыва дылын эки билир уругларга таарыштыр кылдынган, программада тайылбыр бижик, өөредилгениң ужур- уткалыг кезээ, тыва чогаал программаның шиггээткениниң түннелдерин киирген.

1. Тайылбыр бижик кезээнде тыва чогаал эртемнн өөредириниң ниити сорулгазын, өөредилге планында туружун, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ болгаш программаны шиггээткениниң түннелдерин киирген.

2. өөредилгениң ужур-уткалыг кезээнде ортумак ниити өөредилгеде класс бүрүзүнге албан өөредирин сүмелээн чогаалдарның даңзызын тодараткан.

3. Ортумак ниити өөредилгеге тыва чогаалды шиггээткениниң бот-тускайлаң, метапредметтиг, ол ышкаш өөредилге чылында шиггээткен турар ужурлуг предметтиг түннелдерни программада киирген.

4. Тайылбыр бижик.

4.1. Программа башкыларга өөредилге адырында чаа үениң педагогиктиг болгаш методиктиг угланышкыннарын чугулалап, ажылчын программа тургузуп ажылдаарынга методиктиг дуза көргүзөр сорулгалыг ажылдап кылдынган.

4.2. өөредилгениң регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, Россияның хөй националдыг чоннары-биле акы-дуңмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарның культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдынган, эртемни дес- дараалаштыр өөредир принциптерже кичээнгейни углаан.

Кижилерге ынак болурунга, тыва чоннуң культуразын суртаалдаарынга, янзы-бүрү чоннарның дылын, ёзу-чаңчылын хүндүлээринге, найыралдыг харылзаа тудуп чурттаарын хевирлээринге, делегейге тайбыңны чарлап делгередиринге, өзүп орап салгалды кижизидеринге тыва литератураның салдары улуг. Ол бүгү-российжи үне кылдыр санаттынып турар.

4.3. өөредилгениң аңгы-аңгы чадаларынга, уругларның назы-харынга, сонuurгалдарынга дүүштүр чечен чогаал - уран чүүлдүн хевири дээрзин шиггээдирин Программада киирген. Уран чүүлдүн БҮГҮ хевирлери-биле бир дөмей чогаалдың өзээн автор - чечен чогаал (сөзүглел) - номчукчу деп билиишкиннер тургузуп турар.

4.4. Тыва чогаал эртеми уругларны чаагай үзел-бодалдарлыг болурун, эстетиктиг көрүжүн хевирлээр, ном-дептерге сонuurгалдыг, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга ынак, ужур-чурумга кижизидер. Чүвени хей талалыг шиггээдир, делгем билиглиг, аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай болурун хевирлээр.

4.5. Тыва чогаалды төөгү болгаш ёзу-чаңчылдарга даянып өөредирин программада үндезин кылдыр алган. Тыва чоннуң улусчу кижизидилгезин, ёзу-чаңчылдарын, чаңчылчаан ажил-ижин, делегейге көрүүшкүнүн илереткен чогаалдарны уругларга таныштыарын болгаш сайгарып өөренирин кичээнгейге алган. Амыдыралдың бүгү байдалдарында амыдырап-чурттаарынга уругларны белеткээрин чугулага ап турар.

4.6. Тыва чогаал эртемнниң ужур-уткалыг кезээнде аас чогаалының жанрларын, тыва чогаалчыларның кижизидилгеге салдарлыг чогаалдарын, ол ышкаш Россия болгаш делегей чоннарының, Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва дылче очулдурган чогаалдары кирип турар.

4.7. Эрте-бурунгу шүлүк тургузуглуг «хам алгыштары» деп билигни программада бир дугаар киирген. Алгыш-йөрээлдерде, хам алгыштарында национал-төөгүлүг болуушкуннар, үндезин ёзу- чаңчылдар кирген дээрзин уруглар өөренир.

Россияда хөй аймак чоннуң төөгү-культурлуг амыдыралын, чараш мөзү-шынарын болгаш чаңчылдарын көргүскен аас чогаалының хевирлерин, чечен чогаалын шиггээдири улуг кижизидикчи болгаш өөредиглиг салдарлыг.

4.8. 5-8 класстарга тыва литератураны жанр, аймак болгаш проблема-тематиктиг

принциптерге даянып өөрөдир болгаш мөөнөп шингээдирин сумелээн.

4.9. Тыва чогаал эртемин өөрөдириниң ужур-уткалыг кезээ.

Улустун аас чогаалы: үлегер домактар, чечен сөстөр, улустун ырылары, кожамыктар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар, төөгү чугаалар, йөрөөлөр, хам алгыштары, тоолдар, маадырлыг тоолдар (эпос);

эрте-бурунгу түрүк бижимел тураскаалдар;

тыва чогаал проза, поэзия, драматургия;

Россия чоннарының чогаалы, делегей чоннарының чогаалдары;

литература теориязы (шингээдир ужурлуг ниити билиглер).

4.10. Тыва чогаал эртемин өөрөдири дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган: уругларның номчулгага сонургалын бедидер, номчулга болгаш чугаа культуразына өөрөдир чоннун аас чогаалының чараш мөзү-шынарына хамааржыр үнелерни билер кижилер болуп хевирлеттинеринге чаңчыктырары;

номчаан чүүлүнүн уткасын билер, тайылбырлап, сайгарып, шын үнелер турары, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажилдарны күүседир;

амыдыралды чечен чогаалда көргүскенин сеткил-сагыжы-биле хүлээн, медреселдиг-биле угаап, ханы сайгарып, болуушкуннарга хамаарыштыр бодунун бодалын бадыйткап, өскөлөргө туружун билер, чечен чогаалда амьдыралды көргүскөн онзагай арга, чонунун чаңчылчаан ажил-хожулун, чуртталгазын көргүскөн үнө дээрзин билгилер;

бодунун болгаш өскө чоннарның үндезин ёзу-чаңчылдарына, чечен чогаалына хүндүткелдиг, кижиге ынак, хамааты болгаш патриотчу бот-медресели бедик кижиниң ниити сайзыраарына чогаалдың ужур-дузанын сурталдап, бот-тускайлаң номчулгаларына сонургалдыг болурун кижизидер.

4.11. **Тыва чогаалды шингээдиринге өөрөдир шактар саны** 8 класска - 68 шак (неделяда 2 шак).

5. **8-ки класска өөрөдиргениң ужур-утказы.**

5.1. Уран сөс дугайында.

5.2. Таңдым турда, таңдаш-ла мен.

5.2.1. Тыва шүлүкчүлөргө чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүглел «Улуг-Хемим».

Ю.Ш. Кунзегеш. Шүлүк «Дыт», «Чөөн чуктун кижизи мен».

М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Даг эзир».

С.С. Сүрүн-оол. Шүлүк «Ырла, Хемчик».

М.Б. Кенин-Лопсан. Шүлүк «Хуттун ужары».

З.А. Намзырай. Шүлүк «Дуруялыг-Шөл».

5.2.2. Тыва чогаалчыларның проказы.

К-Э.К. Кудажы. Чечен чугаа «Таңды кежи».

З.С. Байсалова. Рассказ «Тайга ээзи».

5.3. Тараам турда, тодуг-ла мен.

5.3.1. Тыва чогаалчыларның проказы.

К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Тараа» (шилгилгэн эгелер).

5.3.2. Тыва шүлүкчүлөргө чогаалдары.

А. Уержаа. Шүлүк «Ажыл».

5.3.3. Россия чоннарының чогаалдары. Орус болгаш делегей литературы.

А.С. Неверов. Тоожу «Аштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилгилгэн эгелер) (очул.

А.К. Делгер- оол).

5.4. Кижиге чурттуг, куш уялыг.

5.4.1. Тыва драматургия.

В. Ш. Көк-оол. Трагедия «Самбажык».

С. А. Сарыг-оол. Либретто «Чечен биле Белекмаа».

Ф.И. Шиллер. Трагедия «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилгилгэн көргүзүлгө)

(очул.

С.Б. Пюрбю).

5.4.2. Тыва шүлүкчүлөрнүн чогаалдары.

А. Үержаа. Шүлүк «үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагыы».

5.4.3. Тыва чогаалчыларның прозазы.

М.Б. Ховалыг. Очерк «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер).

5.5. Авай, авай, авайымны.

5.5.1. Тыва шүлүкчүлөрнүн чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Херээжен», «Авамның ынак оглу».

А.А. Даржай. Сонет «Авамга боодал чечээм».

3.А. Намзырай. Шүлүк «Авам мени манап орар».

5.5.2. Тыва чогаалчыларның прозазы.

Е.Т. Танова. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер).

М.М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Авамның тону».

5.5.3. Россия чоннарының чогаалдары. Орус болгаш делегей литературазы.

А.С. Пушкин. Шүлүк «Тураскаал» (очул. С.Б. Пюрбю).

5.6. Киж болуру чажындан.

5.6.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

Ч.Ч. Куулар. Тоожу «Шораан» («Шораан») (шилиттинген эгелер).

К.Д. Чамыяң. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер).

5.6.2. Тыва шүлүкчүлөрнүн чогаалдары.

А.Х-О. Ховалыг шүлүк «Үш үне».

5.7. Литература теориязы.

Шүлүглел. Драматургия. Барымдаалыг чогаал.

5.8. Ортумак ниити өөөредилге деңнелинге өөреникчилернүн тыва чогаал эртемнннң программазын шиңгээткен соонда, дараазында бот-тускайлаң түңнелдер хевирлеттинер:

1) хамааты кижизидилге:

хамааты кижиниң хүлээлгелерин күүседиринге болгаш эргелерин боттандыраарыңга белени, хоойлу ёзугаар хостуг алдынарыңга болгаш өске хамаатыларның эрге-ажыыңга хүндүткелдиг болуру, өг-бүле херээниң, өөөредилге организациязының, тус чер каттыжылгазының, төрөөн чериниң, чуртунуң ажыл-херээнге идепкейлиг болуру, амыдыралда болуушкуннарны чечен чогаалда чырыттынганы-биле деңнээри;

херекчок кыдыкы көрүштерге (экстремизм), кижиниң эрге-ажыыңга, дең эргелиинге хамаарыштыр кызагдаарыңга сундулуг чоруктан ойталаар, аңгы-аңгы социал институттарның кижиниң чуртталгазыңга салдарын билип турар, хамаатының эрге-ажыы, хостуг чоруу болгаш хүлээлгелериниң дугайында билир, хөй янзы аймак-чоннуг (поликультурлуг) болгаш чүдүлге-сүзүглели аңгы ниитилелге бодунуң кол эргелерин, хостуг чоруун база янзы-бүрү чоннар аразыңга бодун алдынарының чижээн, дүрүмүн төрөөн тыва чогаалдың чижектеринге даянып сайгарары; чогаалдарда чижектерге даянып алгаш, школаның бот-билчишкинниң, бот-деткижишкинниң чаагай үзел-бодалдыг ажылдарның янзы-бүрү хевирлеринге идепкейлиг кижип, бот-башкарып ажылдаарыңга белени;

2) патриотчу кижизидилге:

чүдүлгө-сүзүглели аңгы-аңгы, хөй янзы аймак чоннуг россияжи ниитилелдин кезигүнү мен деп медресе билип турар, тыва дылы болгаш чогаал, төөгү, бодунуң төрөөн чери ыдыктыг деп билир, Россия Федерациязының төөгүзүңгө, культуразыңга сонугалдыг, орус болгаш делегей литературазын тыва чогаалдар-биле чоокшулаштыр өөренирин медресе билири;

бодунуң улуг чурту - Россияның эртем сайзыралында, уран чүүлүндө, спортта, технологияларында база чоннуң дайынчы болгаш куш-ажылчы чедишкенин үнелиг чүүлдер кылдыр санап чорууру;

Россияның ыдыктыг чүүлдеринге - символдарга, күрүңе байырлалдарыңга, төөгү болгаш бойдус өнчүзүңгө база төрөөн черинде чурттап чоруур янзы-бүрү аймак чоннуң ёзу-чаңчылдарыңга хүндүткелдиг болуру, тыва чогаалда оларның илереп келгенин эскерип билири.

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези:

утка-шынары үнелиг чүүлдерге, оларга хамаарышкан дүрүмнерге даянып база амыдыралдың байдалдарыңга дүүштүр чогаал маадырларының аажы-чаңыңга болгаш ажыл-херээнге үнелелди бээри, кижизидилге ажылының уг-шиин чөп илередип билири;

мөзү-шынар болгаш эрге-хоойлу дүрүмнеринге дүүштүр бодунуң хөделишкенин уржук-салдарларын медресе билири, бодунуң болгаш өске улустуң аажы-чаңыңга, ажыл-херээнге үнелел бээри;

ниитилелге удур хөделишкенин хүлээвези, бот-хуунуң болгаш ниитилелге кижиниң хостуг чоруун база харысалгалыг болурун билири;

4) эстетиктиг кижизидилге:

уран чүүлдүң хевирлерин, бодунуң болгаш өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын, чогаадылганын шицгээдири, уран чүүлдүң хевирлериниң, ооң иштинде өөренип турары чечен чогаалдың кижиге сеткил-сагыш хайныышкынныг салдарлыгын билири; чечен чогаалды болгаш аңгы-аңгы культуралар аразында холбааны, бот-билчишкени аргазы деп медресе билири;

аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннуң ёзу-чаңчылдарын, улусчу чогаадылганын, төрөөн чуртунуң болгаш делегей уран чүүлүнүң үнелиг билири;

уран чүүлүнүң янзы-бүрү хевирлеринге бодунуң хамаарылгалыгын бот-тускайлап илередип билири;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, куш-дамыр кижизидилгези:

бодунуң амыдыралчы база номчукчу дуржулганыңга даянып, кадыкшылыңга хумагалыг, кандыг-даа байдалда сеткил-сагыш талазы-биле шыдамык, бодун холга тудуп, мага-бот болгаш угаан кадык-чаагай чурттаарын медресе билири, кадык амыдыраарының үнелиг уг-шиин билири, харысалгалыг чоруурун (шын чеченири, арыг-силиг болурун дүрүмнерин сагыры, өөредилгениң болгаш дыштанырының чурумун) дең тудуп билири;

багай аажы-чаңың (эзиртир суксун ижери, таакпылаары болгаш наркотик ажыглаары) болгаш оон-даа өске хоралыг чүүлдерниң кижиниң угаан-медреселинге багай уржуктарын, оон аңгыда янзы-бүрү медээлерниң хоралыгын, ооң иштинде интернетке хандыкшырының хоразын билири, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагырын медресе билири;

ниитилелге медээ-харылзаа болгаш бойдус айыыл-халавының үзүндө тургустунуп келир болушкуннар дугайын билири, айыыл-халап үзүндө бодун холга тудуп, камгаланып шыдаар арга-дуржулгалыгын, бодун болгаш өскелерни буруудатпайн, канчаар хөделириниң сорулгаларын тургузуп билири;

чечен чогаалда чижектерни сактып, херек кырында тургустуна берип болгу дег нарын болушкуннардан канчаар амыр-тайбың үнүп болурун, ол ышкаш сагыш-сеткил байдалын холга тудуп, өскелерниң сагыш-сеткилин билип, кым-даа частырыг кылып

болурун амыдыралдан болгаш литературлуг маадырларның үлегеринден эскерип, медереп билири;

б) куш-ажыл кижизидилгези:

өг-бүлезинге, школазынга база хоорай, республика деңнелинге технологтуг болгаш социал угланышкынның сорулгаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру, боттандыраарынга саналын кирип, ажылды планнап, күүседиринге харысалгалыгы; чогаалдардан билип алганы янзы-бүрү мергежилдерге сонургалы, ажылдаар мергежилин шын шилип билири;

амыдырап-чурттаарынга өөрөдилгениң ужур-дузаны, ооң ажыктыын медерелдии-биле билип турары;

шиңгээдир мергежилинге өөренип, дүрген чаңчыгары;

тыва улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарын өөренип тура, куш-ажылга хүндүткелдиг болуру, ооң түңнелдери кандыг болурунга сонургалды, бодунуң күзелдеринге дүүштүр келир үеде мергежилин баш бурунгаар шилип, амыдыралчы планнар тургузуп чурттаары чугула дээрзин билип турары;

7) экологтуг кижизидилге:

экология айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң билиин үнелеп, кандыг салдарлыын билири, билиин түңнөп болгаш үнелеп билири;

бойдус камгалаар ёзу-чаңчылдарга хамаарышкан билииниң деңнелин бедидери, тодаргайлаары, чидиг айтырыгларны илередип, оларны шиитпирлээриниң оруктарын билири;

бойдус камгалалын чырыткан чечен чогаалды өөренип тура, долгандыр хүрээлелге хоралыг уруктарны билири, бойдус камгалалынга хамаарышкан дүрүмнерни сагырын медереп билири; технологтуг сайзырал бедик ниитилелге бойдушту шинчилээр, шиңгээдир, камгалаар айтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру;

8) эртем үндезинниг угаап шиңгээдишкынни билири:

өөренген болгаш боду номчаан чогаалдарынга даянып, ниитилелдин амгы сайзыралында кижиниң, бойдуштуң ниитилел хүрээлели-биле сырый харылзаалыын тодарадып билири;

төрөөн дылды, номчулганы болгаш ёзу-чаңчылдарны шиңгээдири долгандыр делегейни шиңгээдириниң кол аргазы дээрзин билири;

чогаал эртеминиң онзагайын чугулалап, шинчилел ажылын күүседир аргаларны өөренип алыры, хайгааралга, дуржулгага даянып, шинчилел ажылын бот-тускайлац болгаш коллективтиг эки түңнелдиг күүседирин билири;

9) ниитилелде, бойдуста өскерлип турар болуушкуннарга уругларның алдынып билири: хей-ниити черинге, ниитилелге, бөлүктөргө, каттыжылгаларга, өг-бүлөгө шын алдынары, чечен чогаал болгаш маадырларның чижээнге даянып, дүрүмнерни сагыры, хүлээлгени күүседир, хөй янзы ёзу-чаңчылдарлыг чоннар-биле демниг амыдыраарын билири;

кандыг-даа байдалдарда кижилер-биле бодунуң билиин болгаш дуржулганын үлежип, кады демнежип, шиитпир үндүржүп ажылдаарын билири, бодунуң ыяк билир чүүлүн херек кырында боттандырып шыдаары, өскөлөрдөн ееренип, билиин бедидеринге база өскөлөрниң арга- дуржулганын кады ажылдажылгага кириштирерин билири;

чогаалда овур-хевирлерни илередир, оларның аразында харылзаалыын сайгарар литературлуг аргаларны билири, бодунуң билбес турганы билиглерин, ыяк билирин болгаш четпезин медереп, бурунгаар сайзыраар планын тодарадып билири, болуушкуннарның дугайында даап боданыры; кол билиг, терминер болгаш

концепцияда билиишкиннерге дүүштүр бот-тускайлаң ажылдап билири;
ниитилел, бойдус, болгаш чурттуң экономиказының дугайында айтырыгларның сырый харылзаалыын сайгарып билири;

долгандыр хүрээлелге хамаарышкан чөрүлдээлиг айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң туружун, кылдыныгларын, сорулгаларын база когаралдардан чайлаарын шын угаап билири; амыдыралчы болгаш номчукчу арга-дуржулгазынга даянып, сагыш-сеткилдиц дүвүрээзинниг байдалын эскерип, таарымчалыг азы таарымча чок байдалдар туруп болурун баш удур билип турары.

5.9. Ортумак ниити өөредилгеде тыва чогаалды шингээткен түңнелинде өөредилгениң угаап шингээдир, харылзажылга чорудар, башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларын чорудуп база демнежип ажылдаарын билири өөреникчилерге хевирлеттинер.

11.2.1. өөредилгени угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар дараазында логиктиг хөделиишкиннер өөреникчилерге хевирлеттинер:

объектилерниң (уран-чечен болгаш өөредилге сөзүглелдери, чогаал маадырлары болгаш оон-даа өске чүүлдер) болгаш болуушкуннарның (чечен чогаалда угланышкыннар, төөгү-литературлуг хөгжүлдө чадалар) боттуг демдектерин илередип болгаш сайгарып билири;

литературлуг сайгарылганы чорудуп билири, билигни түңнээр, деңнээр, сайгарылга кылыр Үндезиннерин болгаш негелделерин тодарадып билири;

сорулгага дүүштүр сайгарып турары чогаал сөзүглелинде барымдааларның болгаш хайгааралдарның үндезинин, чөрүшкээн деңнээри, түңнелдер тодарадыр негелделерин илередип билири;

салдынган сорулганы күүседиринге медээлер болгаш барымдааларның эвээш бооп турарын илередири;

литературлуг угланышкыннар, оларның хөгжүлөзи, чогаалда болуушкуннарның чылдагаан болгаш түңнелин илередири, дедукциялыг болгаш индукциялыг угаалгаларга база оларның аразында харылзаалыын даап бодаан угаалгага даянып, түңнел үндүрери;

янзы-бүрүзү сөзүглелдер-биле ажылдаарының өөредиглиг сорулгаларын бот-тускайлаң шилип (айтырыгны шиитпирлээриниң каш янзы аргаларын деңнээри, бодунуң шиитпирлеп үндүгени каш янзы негелделериниң иштинден тааржырын шилип алыры) билири.

11.2.2. өөредилгениң угаап шингээдириниң БҮГҮ талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар шинчилел ажылы-чорудулгазын күүседип билири өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

сайгарар айтырыгларны литературлуг билиглер шинчилээриниң үндезини кылдыр ажыглаары; шинчилел ажылының эки түңнелдиг болурун, херек кырында бар барымдааларның болгаш шинчилээр ажылдарның харылзаалыын бот-тускайлаң тодарадып билири;

алыс шынга дүгжүп турар бодунуң болгаш өскелерниң бодалын, туружун, санал-оналын барымдаалыг, эртем даап бодаашкынныг тургузуп билири;

чогаалда болуушкуннарның, чөрүлдээлерниң аразында чылдагаан-түңнел харылзаалыын болгаш хамаарылгалыын тургузуп алганы план ёзугаар шинчилээри;

шинчилелден (эксперимент) үнген медээниң херек кырында ажыглаттынып болурун болгаш үндезинниг шынныын үнелеп билири;

кылдынган хайгааралдардан, шинчилел ажылды кылыр дуржулгалыындан түңнелди болгаш ниити түңнээшкинни бот-тускайлаң илередип билер; алган түңнелдерни бадыткалдарлыг үнелээр аргаларны ажыглап билири;

чогаалдан үзүндүлөрдө, болуушкуннарда чоокшулакшак азы демей болуушкуннарны, оларның уржуктарын баш бурунгаар даап чугаалаар, ол ышкаш тургустунуп келген байдалдарда санал- оналын таныштырар, болуушкунну тайылбырлаар.

11.2.3. өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү талалыг кылдыныглар кезээнде кирип турар медээ-биле ажылдаары өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш бар медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни таныштырып, өскертип билири;

өөредилгениң сорулгазынга дүүштүр шинчилел ажылдарын азы өске-даа медээни таныштырарда, иллюстрациялар, схемалар, диаграммалар, оон-даа өске графиктиг чуруктарны таныштырар таарымчалыг арганы бот-тускайлаң шилип, шинчилээр ужурлуг ажылдарга шын ажыглап билири; чечен чогаал база өске-даа медээ дугайын таныштырар аргаларның үлегерлерин шилиир болгаш янзы-бүрү медээлерни сайгарып, тайылбырлап билири;

янзы-бүрү медээлерден алдынган үндезиннерде дөмей барымдааларны (ол-ла бодалды, тайылбырны бадыткап азы буруу шаап турары) тывар;

чогаал сайгарарынга башкының саналдааны азы бодунуң тургусканы негелделерни күүседиринге янзы-бүрү медээлерге даяныры идегелдиг дээрзин үнелээри;

янзы-бүрү медээлер-биле билдиги ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет).

11.2.4. вередилгениң харылзаа чорудар бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар харылзакчып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

бодунуң бодалын, туружун өске кижилерге билдингир илередип шыдаар, сеткил-сагыш хайнышкынынныг чугаа Үезинде туружун таарыштыр илередип, сорулгазынга ДҮҮШТҮР аас болгаш бижимел ажылдарны күүседир;

аас чугаага харылзакчы аргаларны болгаш социал им-демдектерниң утказын билер, чөрүлдээлиг байдалдарның үндезинин чечен чогаалдар-биле деңнеп, тодарадып шыдаар, маргылдаалыг байдалдарны чавырар дугуржулгалыг;

өскелерниң сагыш-сеткилин билири, чугаалажып турар кижизинге хүндүлелдиг, чөпшээрешпейн турарын таарымчалыг саналдаары, кичээлдин азы маргылдаалыг чугааның темазын шиитпирлээринге айтырыгларны эп-чөптүг салып билири, өскелерни деткири; бодалдарын өскелерниң бодалдары-биле деңнээр, карышкактыг болгаш дөмей туруштарны тывары;

литературлуг сайгарылга кылыр дуржулгазынга, шинчилел, төлөвилел кылып билиринге даянып, күүсеткен ажылын хөйүнү мурнунга таныштырары;

таныштырылганың сорулгаларынга база дыңнакчыларга дүүштүр, илеткээриниң хемчээлин, аргазын бот-тускайлаң шилип билер, чуруктарлыг бижимел сөзүглелдерни деңнеп, чедимчелиг таныштырып билири.

11.2.5. өөредилгениң башкарылгалыг БҮГҮ талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодунуң ажыл-чорудулгазын таарыштырып ажылдап билири өөреникчилерниң таарыштыр ажылдап билирин хевирлээр:

чечен чогаалдарда теманы, болуушкуннарны сайгарып, өөредилге болгаш амыдыралчы байдалдарда канчаар шиитпирлээрин илередири;

бот-тускайлаң, бичии азы ниити бөлүккө шиитпир хүлээп ап тура, янзы-бүрү көрүштерниң (туруштарның) ужур -утказын, уг-шиин тодарадып билири;

сорулгага дүүштүр онаалганы азы ооң кезек чамдыын күүседиринге таарыштыр тургусканы ажылдың чурум ёзугаар планын бот-тускайлаң тургузуп билири, бодунда бар билиинге болгаш арга-шинээнге дүүштүр онаалганы күүседирин тайылбырлап көргүзери;

чогаалды, сөзүглелди сайгарар ажылдың, ол ышкаш амыдарап-чурттаарының, планын тургузары, сайгарылга кылыр арга-дуржулгазынга даянып, саналдап турар планын эдип-чазап билири;

шилип алган шиитпири болгаш хүлээп алганы ажылы дээш харыысалганы алыры.

11.2.6. өөредилгениң башкарылгалыг БҮГҮ талалыг кылдыныгларының кезээнде

кирип турар бот- хыналданы чорудары, сорук кириишкини, бодун болгаш өскелерни шын билип турары өөреникчилерниң таарыштырып ажылдаар арга-шинээн хевирлээр:

чогаал эртемин шингээдиринге бот-идепкейлиг болуру, ажылынга хамаарыштыр бот-хыналда кылыры база бот-үнелел бээр аргаларны ажыглап билири; өөредилгениң байдалын шын үнелээри болгаш ону өскертип болурунун планын сүмелээри;

өөредилгениң сорулгазын боттандыралда, бар үлегер-чижектерни, бергедээшкinner тургузуп болгу дег байдалдарны чугулага алыры, сүмелерни барымдаага ап, таарыштырып ажылдаарын чугулалаары;

ажылдың чедиишкinnerниг, чедимче чок түңнелдиг бооп болурунун чылдагааннарын тайылбырлаар, алган арга-дуржулгазынга үнелелди бээри, тургустунган байдалдарда шын, таарымчалыг нелелди салып билири;

чаа байдалдарның, өскерлип турар болуушкinnerнарын, ол ышкаш илереттинген чазыглaрның, тургустунуп турган бергедээшкinnerни үндезинге ап, эдилге-чазалга кылыры, түңнелдерниң сорулга болгаш негелделерге дүгжүп турарын шын үнелээри; бодунун сагыш-сеткил байдалын болгаш өскелерниң иштики байдалын тус-тус деңнеп, ылгалын тодарадып болгаш башкарып билири;

сагыш-сеткил байдалын тодарадып, ооң чылдагаанын сайгарып билири;

чечен чогаалда чижектерни сайгарып тура, бодун өске кижиниң орнунга салып билири, өске кижиниң кылып турар хеделиишкinnerиниң чылдагаанын болгаш бодалын билип турары; бодунун сеткил-сагыш илерээшкinnerин таарыштырып билири; чогаал маадырларының аразында харылзааларны сайгарып тура, өске кижиге, ооң бодалынга, санал-оналынга медеpелдиг хамаарылгазы;

боду, ол ышкаш өске кижиге база чазып болур дээрзин медеpеп билири;

бодун болгаш өскелерни буруу шаап, кочулааашкinner чок хүлээп билири;

бодунга болгаш өскелерге ажык сеткилдиг болурун медеpеп билири; долгандыр бүгү байдалды хыналдага ап шыдавас дээрзин медеpеп билири.

11.2.7. Кады ажылдаарының дараазында мергежилдери өөреникчилерге хевирлеттинер:

тыва чогаал кичээлдеринге тодаргай чидиг айтырыгны шиитпирлээринге команда-биле (ийилеп, бөлүктөп, ниити) болгаш хуузунда ажылдаарын билir, ажыктыг талаларын шилип турар, салдырган сорулганы күүседирде, хөйү-биле ажылдаарының чугулазын үндезинниг бадыткап билири;

өөредилгениң демнежиp ажылдаар сорулгазын, ону чедип алыры-биле ниити ажылдаарын чорудуп билири: хуузунда даалгаларны хуваар, аразында дугуржуп аар, кады ажылдаарының аргаларын, чорудуун болгаш түңнелин сайгарары;

элээн каш кижилерниң бодалдарын түңнээринге, башкараpынга, даалгалар күүседиринге, өскелерни дыңнап билиринге белени;

сонуургал болгаш кады ажылдаары эштери-биле харылзаалыын барымдаалап, тыва чогаал кичээлдеринге демнежиp ажылдаарын планнап билири, демнежилге үезинде бодунун амы-хууда киржилгезин тодарадыры, бөлүктөп ниити ажылдаарынга команда кижигүннериниң аразында ажылдарны хуваары;

ниити ажылда бодунун кезээн күүседир, ооң эки шынарлыг болурун чедип алыры, ол ышкаш команданың өске кижигүннери-биле ажылын таарыштырып билири;

кады ажылдажылга үезинде ниити бөлүккe бодунун ажылының шынарын негелде ёзугаар үнелеп билири;

даанган ажылдарын боттандыраp сорулгазынга дүүштүр командада кижиге бүрүзүнүн эки түңнел чедип алыр дээш киирген үлүүн деңнээри, харысалгалыын болгаш бөлүккe күүсеткен ажылды түңнээринге белени.

5.10. Төрээн (тыва) чогаалды өөренигениниң предметтиг түңнелдери.

8-ки классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билиглерни шингээдиp алыр:

чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып билир;
 дылдың чурумалдыг аргаларын (деңнелге, эпитет, диригжидилге) тывар, оларның сөзүглелге салдарын тодарадыр, маадырларның овурун ылгап билир;
 улустуң аас чогаалының жанрларын ылгап, аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлеринин дылының онзагайын тодарадып билир;
 тоолдарның хевирлерин ылгап билир: дириг амытаннар дугайында тоолдар, хуулгаазын тоолдар, анаа тоолдар;
 тоолдарның өөредиглиг утказын тодарадып, кол маадырларның аажы-чаңынга, маадырларның аажы-чаңынга деңнелгелиг үнелел бээр;
 литературлуг (авторлуг) тоолдан улустуң тоолун ылгап билир;
 уран номчулганы, рольдап номчуурунун аянын билир;
 сөзүглелди план ёзугаар, шилилгелиг болгаш тодаргай эдerti чугаалаар;
 чогаалда маадырларының хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип, монолог чугааны күүседип, сөзүглелден бадыткалдыг чижектерни ажыглап билир;
 бердинген айтырыгларга аас болгаш бижимел хевирлиг долу харыыны берип шыдаар.

5.11. Тыва чогаалды өөренигинин предметтиг түңнелдери.

5- 8-ки классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билигни шиңгээдип алыр:

кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;
 шүлүк чогаалында «Чөөн чүк» деп билиишкинниц ужур-утказын чогаалчыларның канчаар билип турарын тодарадып билир, «тоожукчу маадыр», «лириктиг маадыр», «эр сөс» болгаш оон-даа өске билиишкиннерниц утказын сайгарып, сөзүглел-биле ажылдаарын, дылдың чурумалдыг аргаларын, чечен овор- хевирлерни, сагыш-сеткил байдалын чураанын тып билир;
 чогаалдың идеялиг утказын илередиринге база теманы ажыдарынга өгбелерниң чагыг-сөзү, өөредиглиг чугааларының салдарын тодарадып, улугларның чагыынга хамаарыштыр бодунуң бодалын бадыткалдыг илередип билир;
 чогаалдың аас чогаал болгаш литературлуг үндезинниин тодарадып, дылының уран-чеченин, авторнуң бот-тускайлаң онзагай аянын, сагыш-сеткил хелзедир күжүн тодарадырып билир;
 чогаалчы кижиниң ажылын билип турары, берге айтырыгны шиитпирлээринге авторнуң үзел- бодалын, туружун, арга-дуржулгазын билир;
 драманың чөрүлдээзин тодарадыры;
 чогаалдарда мөзү-шынар айтырыгларын шиитпирлээринге аас чогаалының хевирлериниң салдарын билири, авторнуң бодалының овор-хевирлерге илереп кээрин билир;
 чогаалдың төөгүлүг барымдаалап сайгарар;
 тайылбырлыг номчулганы кылырынга киржири, номчулга үезинде чогаалдың уран-чеченин илередип билир;
 мерген угаанның символу болур оворлар-биле авторнуң туружун тодарадып, чогаал теориязы- биле ажылдап билир;
 Моол болгаш өске черлерде чурттап чоруур тываларның чогаалдары-биле таныжары.

Өөредилге-тематиктиг план

8 класс - 68 шак

Эгелерниң ады	Шагы	Оон иштинде			
		Хыналда ажыл	Чугаа сайзыра - дылгаз	Класста н дашкаа р ажыл	теория

			Ы		
Тандым турда, таңдаш-ла мен.	14	1	1		2
Тараам турда, тодуг-ла мен.	8	1	1	1	1
Кижиги чурттуг, куш уялыг.	20	3	1	1	2
«Авай, авай, авайымны...»	10	1	1		
Кижиги болуру чажындан...	17	3	2	2	
Ниитизиги-биле	102	9	6	4	5

Тыва чогаал эртеминге 8-ки класстың тыва чогаал эртеминге калентарь-тематиктиг планнаашкын.

№	Темазы	шагы	Болур хүнү	Бажыңга онаалга
	Тандым турда, таңдаш-ла мен			
1	Уран сөс дугайында	1	02.09	Конспектилээр
2-3	С. А. Сарыг-оол. Поэма «Улуг-Хемим».	2	06.09 09.09	Үзүндү шээжилээр
4	Литература теориязы: шүлүглел дугайында билиг.	1	13.09	Номчуур конспектилээр
5	Ю. Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Дыт».	1	16.09	Шээжилээр, сайгарар
6	Ю. Кюнзегеш «Чөөн чүктүң кижизи мен».	1	20.09	Үзүндү шээжилээр
7	М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Даг эзири».	1	23.09	Арын-21, айтырылларга харыылаар.
8	Салим Сазыгович Сүрүң-оол «Ырла, хемчик»	1	27.09	Шүлүктүң тургузуун сайгарар.
9	М.Б. Кенин-Лопсан. Шүлүк «Хүтүң ужары».	1	30.09	Пейзажын чуруур. Лириктиг маадырның омур-хевирин тургузар
10 11	К-Э. К. Кудажы. Чечен чугаа «Танды кежи».	2	04.10 07.10	Номчуур.
12	З. С. Байсалова. Чечен чугаа «Тайга ээзи»	1	11.10	Чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, литературлуг үндезинниин тодарадыр.
13	З. А. Намзырай. Шүлүк «Дуруяалыг-Шөл».	1	14.10	Лириктиг маадырның омурунга, ооң бот-хуунуң иштики минниишкининге үнелел бээр
14	Чогаадыг «Бойдус-кижиниң төлү»	1	18.10	Бойдус дугайында чогаалдар номчуур.
	Тараам турда тодуг-ла мен			
15- 19	К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Тараа» (шилилгелиг эгелер)	4	21.10 25.10	Тоожунуң темазын болгаш идеязын, ооң композициязын

1.

			08.11 11.11	тодарадыр.
20	А. С. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (очул. А. К. Делгер-оол) (шилиттинген эгелер)	1	15.11	Номчуур, чогаадыг бижииринге белеткенир.
21	КДН Монгуш Эргеп «Кескинди хлеб»	1	18.11	Бажыңга номчуур.
22	Эдертиг «Тарааның тывылганы»	1	22.11	
23	А. Үержаа Шүлүк «Ажыл».	1	25.11	Дылдың уран чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередир.
Кижичурттуг, куш уялыг				
24-29	В. Ш. Кок-оол. Трагедия «Самбажык».	6	29.11 02.12 06.12 09.12 13.12 16.12	Чогаалдың кижизидикчи салдарының дугайында чугаага киржир. Шиинин маадырларының омур-хевиринге аас, бижимел үнелелди бээр.
30-32	Степан Сарыг-оол «Чечен биле Белекмаа»	3	20.12 23.12 27.12	Р. Д. Кенденбилдин «Чечен биле Белекмаа» деп операзы-биле онлайн хевирге таныжар. vk.com/video-59838956_456239616 »
33	КДН Э.Б.Мижит «Кара-Дагның казыргазы»	1	30.12	Номчуур
34	Кичээл-конференция «Маадырлыг өгбелеривис утпаал».	1	10.01	Шүлүктүн идеялиг утказын тодарадып, тургузуунун онзагайын, бижиттинген аянын болгаш дылының онзагайы.
35	Шии дугайында билиг	1	13.01	Конспектилээр, номчуур
36	КДН Ф.Шилер «Кара сагыш болгаш ынакшыл»	1	17.01	Чедир номчуур.
37-38	А. Үержаа (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Үш чүс харлыг кырган кускуннун чагыы»	2	20.01 24.01	Кускуннун символиктиг оурун чогаалда ажыглаанының онзагайын тайылбырлаар.
39	Чогаадыг «Кижичөөгүлүг, ыяш дазылдыг»	1	27.01	Дыңнадыг «Мээң ук төөгүм»
40-42	М. Б. Ховалыг. Очерк «Ыдыктаан тук».	3	31.01 03.02 07.02	Чогаалды Тывага эрткен төөгүлүг хуннер-биле холбаштыр тайылбырлаар. Ыдыктыг XIV-кү Далай-Лама башкының чагыгларын делгем угаап билир.
43	Литература теориязы: барымдалыг чогаалдар	1	10.02	Чедир номчуур
«Авай-авай, авайымны...»				
44	С. А. Сарыг-оол. Шүлүк «Херээжен»	2	14.02 17.02	Таблица-биле ажыл. Шүлүктүн онзагайын тодарадыр.
45	С. А. Сарыг-оол. «Авамның ынак оглу».	1	21.02	Орус, тыва чоннар аразында найырал темазын ажытканынын, чогаалдың бижиттинген аянын, дылын бот-хуузунда азы

				демнежип сайгарар.
46-47	А. А. Даржай. Сонет «Авамга чечээм».	2	24.02 28.02	Ук жанрның чечен чогаалдың өске хевирлеринден ылгалын билир.
48	З. А. Намзырай. Шүлүк «Авам мени манап орап»	1	02.03	Ырлап өөренир, тургузуун сайгарар.
49-50	М.М.Дуюнгар. Чечен чугаа «Авамның тону»	2	06.03 09.03	Ава дугайында теманы чырытканының онзагайын тодрадып билир
51	Ава дугайында ажык чугаа	1	13.03	Проект кылыр
52	ЧСК Чогаадыг «Мээң авам»	1	16.03	Авазының чуруун чуруур.
	Кижини болуру чажындан			
53-57	Ч.Ч.Куулар.Тоожу«Шораан» (шилиттинген эгелер).	5	20.03 23.03 03.04 06.04 10.04	Маадырның иштики делегейин тодаргай илередир.Чогаалдың кижизидикчи салдарын тодарадыр. Чогаалдың сюжет болгаш композициянын сайгарар.
58-60	К.Д.Чамыян.Тоожу«Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер)	3	13.04 17.04 20.04	Чечен чугааның темазын болгаш идеяын тодарадыр.
61	Кичээл-сайгарылга «Алексей Тоорукович болгаш Пар-оолдуң бот-боттарының чоок болу бергени».	1	24.04	Тестирование кылып эккээр
62	Кичээл деңнелге «Шораан биле Пар-оол»	1	27.04	Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал-политиктиг теманы тайылбырлаар.
63	Чогаадыг «Кижиниң чаражы- мөзүзүнде»	1	04.05	Ава дугайында теманы чырытканының онзагайын тодрадып билир
64-65	КДН «Саяндан Ровно чедир»	2	08.05 11.05	Номчуур
66	А. Х-О. Ховалыг. Шүлүк «Үш үне»	1	15.05	Шүлүктүң адының символиктиг уткаын сайгарар
67	КДН А. С. Пушкин. Шүлүк «Тураскаал» (очул. С. Б. Пюрбю)	1	18.05	Дылдың чурумалдыг аргаларының тыва дылче очулгазын сайгарар, тема болгаш идея илередиринге салдарын илередир.
68	Түннел кичээл	2	22.05 25.05	Номчукчунуң дневнигин дорлдуар

өөредилге-методиктиг немелде литература

- 1.Ооржак Л. Х. 0ФКС: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. - Кызыл: НШХИ, 2007. - 64 с.
2. Ооржак Л.Х. Чогаадыг бижидип өөредир. Методиктиг сумелер. - Кызыл: НШХИ, 2020. - 47 с.
3. Ооржак М. Н. Чогаадыг бижирииниң аргалары [Учебнометодические материалы для учителей тувинского языка и литературы] / М. Н. Ооржак. - Кызыл, 2003. -102 с.

4. Сундуп Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. - Кызыл: ТывНУЧ, 1992. - 126 с.
5. Херел А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. - Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. - 79 с.
6. Чамзырын Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. - Кызыл: РИО ТувГУ, 2015. - 158 с.
7. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской) литературе. Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. - Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. - 128 с.
8. Чамзырын Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебнометодические материалы для учителей тувинского языка и литературы. - Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. - 174 с.
9. Чамзырын М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар [Самагалдайская средняя школа: Опыт работы, поиски, внеклассные работы]. - Кызыл: Билиг, 1998. - 99 с.
10. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? [Как подготовиться к написанию сочинения?] /сост. М. В. Бавуу-Сюрюн, Е. Т. Чамзырын. - Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. - 16 с.
11. Херел А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. - Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. - 79 с.
12. Чамзырын Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. - Кызыл: РИО ТувГУ, 2015. - 158 с.
13. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской) литературе. Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. - Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. - 128 с.
14. Чамзырын Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебнометодические материалы для учителей тувинского языка и литературы. - Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. - 174 с.
15. Чамзырын М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар [Самагалдайская средняя школа: Опыт работы, поиски, внеклассные работы]. - Кызыл: Билиг, 1998. - 99 с.
16. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? [Как подготовиться к написанию сочинения?] /сост. М. В. Бавуу-Сюрюн, Е. Т. Чамзырын. - Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. - 16 с.

прошнуровано и скреплено печатью
14 стр.

Директор школы

Монгуш А. С./

